

ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ
ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ

Ὑπό
ΦΑΝΗ Ι. ΚΑΚΡΙΔΗ
Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας

Χαρισμένο στον όμότιμο συνάδελφο
Δημήτριο Λουκάτο

1. OPNIN EPI THS KEΦAΛHΣ*

(¹Ορνίθες 514-516)

Ένα από τὰ έπιχειρήματα πού χρησιμοποιεί ό Πεισθέταιρος για να άποδείξει τó προβάδισμα πού είχαν κάποτε τὰ πουλιά άπέναντι στους θεούς είναι τó έξής :

ΠΕΙ "Ο δέ δεινότατόν γ' έστιν άπάντων, ό Ζεύς γάρ ό νύν βασιλεύων
αιετόν όρνιν έστηκεν έχων επί τής κεφαλής βασιλεύς ών,
ή δ' αὖ θυγάτηρ γλαυχή, ό δ' 'Απόλλων ώσπερ θεράπων ίέρακα.

Τά σχετικά Σχόλια : αιετόν όρνιν έχων επί τής κεφαλής : δέον ειπεῖν 'έπι τοῦ σκήπτρου', οὕτω γάρ ό Πίνδαρος (Πυθιον. 1, 11) : «εὔδει δ' ανά σκάπτρω Διός αιετός», και Σοφοκλής (άπόσπ. 884 P.) : «ό σκηπτροβάμων αιετός, κών Διός» ή έπειδή είώθεσαν τὰ άφιερωμένα έκάστω θεῷ όρνεα επί κεφαλής ιδρύεσθαι. τής δέ 'Αρχηγέτιδος 'Αθηνάς τó άγαλμα γλαυκα είχεν έν τῇ χειρί, ό δέ 'Απόλλων τόν ίέρακα ώς μαντικόν όρνεον, και ώς θεράπων δέ τοῦ Διός· έπει μικρότερος τοῦ άετοῦ ό ίέραξ¹. 'Η πρώτη προσπάθεια έρμηνείας (κεφαλή άντι σκήπτρον) δέν άποτελεῖ παρά έκφραση τοῦ πιό εύκολου συνειρμού². "Όταν ό v. Leeuwen (1902 = 1968 a.l.) θεωρεῖ την έρμηνεία αύτή άρκετή για να επέμβη στο κείμενο (γράφει : άετόν έστηκεν έχων όρνιν επί τοῦ σκήπτρου, βασιλεύς ών), άκολουθεῖ δρόμο εύκολο, αλλά σφαλερό, και σωστά οι νεώτεροι έκδότες δέν τόν άκολουθήσαν. "Ηδη οι άρχαῖοι Σχολιαστές, άνικανοποίητοι άπό την πρώτη αύτή έρμηνεία, δοκίμασαν έναν άλλο δρόμο πού όδηγεῖ στη θεώρηση τών έργων είκαστικῆς τέχνης : έπει είώθεσαν...ιδρύεσθαι. Τόν ίδιο δρόμο άκολουθήσε και ή νεώτερη έρμηνευτική έρευνα αναζητώντας έργα πού να άποδεικνύουν τόν αναπόδειχτο ίσχυρισμό τοῦ Σχολιαστή. Τά άποτελέσματα αύτῆς τής αναζήτησης τὰ συγκέντρωσε με μεγάλη πληρότητα ό J. R. T.

* 'Ακολουθοῦμε για τόν 'Αριστοφάνη τó κείμενο τοῦ V. Coulon (Belles Lettres 1923-1930). Για τὰ Σχόλια τών 'Ορνίθων ακολουθοῦμε τόν J. W. White, The scholia on the Aves of Aristophanes, London 1914' για τὰ Σχόλια τών άλλων κωμωδιών, την παλιά έκδοση τοῦ F. Dübner. Οι (σχολιασμένες) έκδόσεις τών διαφόρων έργων αναφέρονται μόνο με τó όνομα τοῦ συγγραφέα και τῇ χρονολογία τους.

1. 'Η τελευταία αύτή έρμηνεία είναι φυσικά πλανημένη. 'Ο συσχετισμός θεράπων-ίέραξ άποτελεῖ ύπαινιγμό στη γνωστή άρπακτικότητα τοῦ κάθε λογῆς ύπηρετικοῦ προσωπικοῦ.

2. Δές στο άρθρο μας έδῶ 6 B.

Pollard¹, χωρίς όμως και αυτός να κατορθώσει να μάς πείση. Σε μιὰ θεώρηση τῆς ἀριστοφανικῆς βιβλιογραφίας (Lustrum 2, 1957, 88) γράφει, πολὺ σωστά κατὰ τὴ γνώμη μας, ὁ K. J. Dover: «μερικὰ παράδοξα, ὅπως π. χ. τὸ κόσμημα ποὺ εἰκονίζεται στὴν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκείας τοῦ M. Nilsson (τ. 1, πίν. 23, 3-4) δὲν ἔπαρκοῦν νὰ ἐξηγήσουν τοὺς στίχους 514-516»².

Νομίζουμε ὅτι τὸ χωρίο ἐξηγεῖται ἀπὸ ἄλλο δρόμο, ἂν θεωρήσουμε τὸ ἐπὶ κεφαλῆς καθημερινὴ ἔκφραση μεταφορικῆς ὑπερβολῆς, ὅπως ἀκριβῶς τὸ σημερινὸ «πάνω στὸ κεφάλι μου» ἢ «πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι μου»³. Τὴν ἔκφραση αὐτὴ τὴ συναντᾶμε στὸν ἀττικιστὴ Λουκιανό, ποὺ ξέρουμε πόσο συχνὰ ἀντιγράφει καὶ τὴ γλώσσα καὶ τὰ θέματα τῆς Ἀρχαίας κωμῆς. Στους Διαλόγους θεῶν (5, 2) κατηγορεῖ ἡ Ἥρα τὴν ἀδιαντροπιὰ τοῦ Δία, ποὺ ἔφερε νὰ κατοικῆ στὸ σπῆτι τοὺς ὁ Γανυμήδης: τὸ δὲ Ἰδαῖον τουτὶ παιδίον ἀρπάσας ἀνέπτῃς, ὧ γενναίωτα θεῶν, καὶ συνοικεῖ ἡμῖν ἐπὶ κεφαλῆν μοι ἐπαχθέν, οἰνοχοοῦν δὴ τῷ λόγῳ. Σε ἄλλο χωρίο, ὅπως ἴσως καὶ ὁ Ἀριστοφάνης — τὸ μῦθο τοῦ ἀετοῦ⁴, ποὺ γιὰ νὰ προφυλάξῃ τὰ αὐγά του ἀπὸ τὸν κἀνθαρο ζητᾶ τὴν ἄδεια νὰ κλωσθήσῃ στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ Δία: Μῆμοσ· οὐκοῦν μηδὲ περὶ τοῦ ἀετοῦ εἶπω, ὅτι καὶ οὗτος ἐν τῷ οὐρανῷ ἐστίν, ἐπὶ τοῦ βασιλείου σκήπτρου καθεζόμενος καὶ μονονουχὶ ἐπὶ κεφαλῆν σοι νεοττεύων, θεὸς εἶναι δοκῶν; (Θεῶν Ἑκκλησία 8).

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω ὁ Ἀριστοφάνης παρουσιάζει ὡς δεινότατον τεκμήριο τῆς δυνάμεις ποὺ εἶχαν τὰ πουλιὰ παλαιότερα τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμα καὶ τώρα ὁ βασιλιάς θεῶν καὶ ἀνθρώπων⁵, παρόλη του τὴ βασιλικὴ ἐξουσία⁶ δέχεται νὰ ἔχη συνεχῶς κοντὰ του («μέσα στὰ πόδια του», ὅπως θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ ποῦμε σήμερα) ἓνα πουλί, τὸν ἀετό, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ Ἀθηναῖ τὴν κουκουβάγια καὶ ὁ Ἀπόλλων τὸ γεράκι.

Προσθέτουμε μιὰ σκέψη μας σχετικὴ μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἔστημεν ἔχων. Σε μιὰ γερμανικὰ γραμμένη ἐργασία του⁷, ὁ Σ. Γ. Καψωμένος παρα-

1. The Birds of Aristophanes, a source book for old beliefs, AJPh 69 (1948) 353-377. Βλ. κυρίως σ. 372 κ.

2. Πβλ. καὶ D. S. Robertson, Three passages of the Birds, CR 55 (1941) 67 κ.κ. Ὁ ἴδιος ὁ Robertson ἀθετεῖ ἓνα μέρος τῶν στίχων αὐτῶν δημιουργώντας μιὰ «φανταστικὴ» (Dover, ὁ.π., σ. 90) λύση.

3. Πβλ. καὶ τὸ γερμανικὸ ἀνάλογο: (cinem) auf der Pelle sitzen.

4. Αἴσωπος 3 Hausrath = 7 Halm.

5. Ὁ νῦν βασιλεύων 514· πβλ. εἴ τις καὶ βασιλεύει 508, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς παλιούς βασιλιάδες τῶν Ἑλλήνων.

6. Βασιλεύς ὢν 515, ἐναντιωματικά.

7. Beiträge zur historischen Grammatik der griechischen Dialekte Unteritaliens, Byz 46 (1953) 345 κ.κ.

κολούθησε βῆμα πρὸς βῆμα καὶ ἐρμήνευσε τὸ συνδυασμὸ ἀκριβῶς τοῦ ἴσταμαι μὲ τὴ μετοχὴ τοῦ ἐνεστώτα προκειμένου νὰ ἐκφραστῇ διάρκεια. Ἐὰν καὶ τὰ καλύτερα παραδείγματα τοῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κοινή, τὸ ὑλικὸ καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Καψωμένου μᾶς ἐπιτρέπουν, νομίζουμε, νὰ ἀναρωτηθοῦμε, μήπως ἔχουμε στὸ χωρίο μας ἕνα πρῶμο παράδειγμα τῆς ἰδιαίτερης ἐκείνης χρήσης τοῦ ἴσταμαι, πού ἀπὸ τὴν ἀττική τότε καθημερινή γλώσσα ξεκινώντας ἀπλώθηκε στὴν Κοινή καὶ μέσθ ἀπὸ τὴ Μεσαιωνικὴ ἔφτασε ὡς τις μέρες μας¹. Εὐνοϊκὴ γὰρ τὴν ὑπόθεσή μας εἶναι ἡ ἀπόχρωση τῆς ἀνοχῆς πού κρύβεται στὸ ψυχολογικὸ βάθος τοῦ ῥήματος ἴσταμαι - στέκω², καὶ πού ἴσως αὐτῇ, τόσο ταιριαστῇ στὸ χωρίο μας, νὰ ὀδήγησε τὸν Ἀριστοφάνη στὴν ἐκλογή του.

2. ΠΛΟΙΟΝ ἢ ΚΥΝΗ (Ὅρνιθες 1196-1206)

Ἀπὸ καιρὸ πρόσεξαν οἱ φιλόλογοι³ πὼς οἱ στίχοι τῶν Ὅρνιθων 1182-3 θυμίζουσι πολὺ τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Προμηθέα Δεσμώτη, πρὶν ἐμφανιστῆ ὁ Χορὸς τῶν Ὁκεανίδων:

*ῥύμη τε καὶ πτεροῖσι καὶ ῥοιζήμασι
αἰθήρ δονεῖται τοῦ θεοῦ ζητουμένου*

πρβλ.

*φεῦ φεῦ, τί ποτ' ἀδ' κινάθισμα κλύω
πέλας οἰωνῶν; αἰθήρ δ' ἔλαφραῖς
πτερύγων ῥίπαῖς ὑποσυρίζει.*

πᾶν μοι φοβερόν τὸ προσέρπον (Προμ. Δεσμ. 124-127)

Αὐτὴ ἡ διακριτικὴ παρατραγωδία συνεχίζεται στοὺς στ. 1196-1198, πού ὁ χορὸς τῶν Ὅρνιθων τοὺς ἀπαγγέλλει λίγο πρὶν νὰ παρουσιαστῇ ἡ Ἴρις:

*(× — —) ἄθρει δὲ πᾶς κύκλω σκοπῶν
ὡς ἐγγυὸς ἤδη δαίμονος πεδαροῖου
δίνης πτερωτὸς φθόγγος ἐξακούεται*

Δὲν ἔχει σημασία ὅτι δὲν σημειώνονται ἄμεσα λεξιλογικὰ δάνεια, ὅταν τὸ περιεχόμενο παρουσιάζει τόσο μεγάλη συγγένεια καὶ ὅταν μορφολογικὰ (α) οἱ στίχοι τῶν Ὅρνιθων δὲν περιέχουν καμία μετρικὴ ἀνάλυση — αὐτὸ ὄχι μόνο

1. Δὲς τὰ παραδείγματα πού συγκέντρωσε ὁ Καψωμένος, σ. 345 κ.

2. Στέκω > δὲν κινούμαι > δὲν ἀντιδρῶ π.χ. «τί στέκεις καὶ τὰ βλέπεις καὶ δὲ διαμαρτύρεσαι;».

3. Βλ. τώρα G. J. Herington, A study in Prometheus, Μέρος 2.: Birds and Prometheus, Phoenix 17 (1963) 236-243' πβ. P. R a u, Paratragodia, Zetemata 45 (1967) 165. 176.

για τούς σημερινούς φιλολόγους¹ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀκροατήριό τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἦταν σημεῖο παρατραγωδίας — (β) τὸ λεξιλόγιο εἶναι ὀλοφάνερα αἰσχύλειο: ἀθρέω (2 φορές στὸν Αἰσχ.), κύκλω (ἐπιρρηματικά! 4 × Αἰσχ.), σκοπέω (5 × Αἰσχ. — μία φορά στὸν Προμ. Δεσμ.) δαίμων (μόνο στὸν Προμηθέα 4 φορές), πεδάρισος² (4 × Αἰσχ. — 3 × Προμ.), δίνη (3 × Αἰσχ. — μιὰ φορά στὸν Προμηθ. Δεσμ.) πτερωτός 2 × Αἰσχ. — Προμ. Δεσμ. 135!), φθόγγος (4 × Αἰσχ.), ἐξακούεται (1 × Αἰσχ.). Ἐνα πρόσθετο στοιχεῖο, πὺ ἀκόμα δὲν τὸ προσέξαμε, παρόλο πὺ ἴσως αὐτὸ νὰ ἀποτελῆ καὶ τὴν ἀφορμὴ καὶ τὴν κορωνίδα τῆς παρατραγωδίας, εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῆς Ἴριδας μὲ τὴ βοήθεια τῆς μηχανῆς, καθιστῆς σὲ μιὰν αἰώρα, ἀκριβῶς ὅπως οἱ Ὀκεανίδες στὸν Προμηθέα. Ὅτι οἱ Ὀκεανίδες δὲν παρουσιάζονται μὲ ἐνιαῖο ὄχημα (omnibus!) ἀλλὰ μετέωρες σὲ ἀτομικὰ καθίσματα, μᾶς τὸ ἀπόδειξε ὁ E. Fraenkel στὸ γνωστὸ του ἄρθρο γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Χοροῦ στὸν Προμηθέα³. Ἀτομικὸ αἰωρούμενο καθίσμα πρέπει νὰ ὑποθέσουμε καὶ γιὰ τὴν Ἴριδα, προκειμένου νὰ καταλάβουμε σωστὰ τούς στ. 1203κκ. Ἄς σταματήσουμε ὅμως λίγο ἀκόμα στὴν παρατραγωδίαν⁴: ἐνισχυμένη ἀπὸ τὸ δογματικὸ πολεμικὸ τραγούδι τῶν Πουλιῶν (1189-95) δημιούργησε μιὰ τραγικὴ ἀτμόσφαιρα προσδοκίας τοῦ φοβεροῦ. Τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Προμηθέα (πᾶν μοι φοβερόν τὸ προσέρπον) δὲν ἀκούγονται ἡ ἀτμόσφαιρα ὅμως τὰ εὐνοεῖ καὶ τὸ κωμικὸ ἀποτέλεσμα πρέπει νὰ ἦταν μεγάλο, ὅταν ἀντὶ γιὰ τὸ ἀναμενόμενο κακὸ⁵ παρουσιάζονταν ἡ σημασιοστολισμένη ἡ Ἴρις κρεμάμενη στὸν ἀέρα, μὲ τὴν αἰώρα

1. Ὅλοι ἀναγνώρισαν τὸ χωρίο ὡς παρατραγικὸ: βλ. Κοσκ (1894), Rau, ὁ.π. 177. Μόνο σύγχυση, νομίζουμε, προκάλεσε ἡ ἐντάξη τῶν στίχων αὐτῶν (1197 κ.) στὰ Fragmenta tragica adespota (47 N.) καὶ ἂν ἀκόμα ἔχουμε ἄδικο νὰ τούς συσχετίζουμε μὲ τὸν Προμηθέα Δεσμῶτη, δὲ θὰ ἦταν ὁπωσδήποτε σωστὸ νὰ τούς ἐντάξουμε στὰ Fragmenta incertarum fabularum τοῦ Αἰσχύλου;

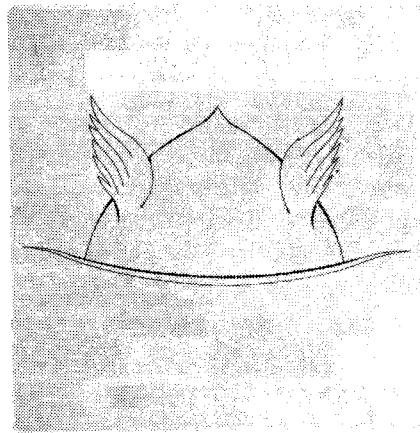
2. Οἱ λέξεις μὲ πρῶτο συνθετικὸ πεδ— ἀντὶ μετ— θεωροῦνται καὶ γενικότερα Αἰσχύλειες.

3. Der Einzug des Chors im Prometheus, Annali della Scuola Norm. Sup. di Pisa, Σειρὰ 2,23 (1954) 269-284 = Kleine Beiträge zur Klassischen Philologie 1,23.

4. Ἐνσυνείδητα ἀποφεύγουμε τὸν ὄρο ἡ παραδία. Τὸ πιὸ σωστὸ θὰ ἦταν νὰ μιλήσουμε γιὰ ἡ διακριτικὴ συσχέτιση μὲ προὑπολογισμένο ἀντίκτυπο στὸ κοινὸ. Ὁ ἀντίκτυπος αὐτὸς θὰ ἦταν ἐντονώτερος καὶ σὲ περισσότερους αἰσθητὸς ἂν ὑποθέσουμε μὲ τὸν J. R. Bacon (CR 42, 1928, 115-120) πὺς τὸ 416 περίπου ἔχουμε στὴν Ἀθήνα νέα παράσταση τῆς Προμηθεΐας. Μιὰ τέτοια ὑπόθεση θὰ ἐξηγοῦσε ἄλλωστε καὶ ὅλες τὶς ὀλοφάνερες ἐπαφές τῶν Ὀρνίθων μὲ τὸν Προμηθέα — κυρίως τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἴδιου τοῦ Τιτάνα (1493κκ.) — στὸ φῶς τῆς θεατρικῆς ἐπικαιρότητας τοῦ 414.

5. Ἀνάλογο ἀπροσδόκητο πρέπει νὰ διαπιστώσουμε ὡς προοικονομία καὶ τοῦ Αἰσχύλου τὸ κείμενο. Οἱ ἀκροατὲς πὺ ἀκούγοντας τὸ προσέπτα (117) ὁπωσδήποτε θυμῆθησαν τὸ σαρκοβόρο ἀετὸ τοῦ μύθου, καὶ πὺ ὁ φόβος τους ἐνισχύθηκε στὸ ἄκουσμα τῶν στίχων 124-127, διαψεύδονται ἀλλὰ καὶ ἀνακουφίζονται μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ὀκεανίδων.

τῆς αἰώρας, πού θά ἔκαναν τὸ χιτώννα νά κυματίζει καὶ θά θύμιζαν καράβι σὲ ὦρα τρικυμίας, καὶ (β) τὸ ἴδιο τὸ σχῆμα τῆς αἰώρας. Ὑποθέτουμε ὅτι ὁ μηχανοποιὸς χρησιμοποίησε ἓνα κυρτὸ ξύλο ἀναρτημένο στὴ μηχανή μὲ δυὸ σκοινιά, πού ὅπως καὶ στὴ σημερινὴ κούνια χρησίμευαν νά κρατιέται ὁ ἥθοποιός. Τὸ ξύλο θά σκεπάζονταν ἀπὸ τὰ πλούσια χρωματιστὰ ροῦχα τῆς θεᾶς ἴσως καὶ τὰ σκοινιά ἀπὸ τὰ φτερά της. Παρόμοια παριστάνεται νά πετᾷ ἡ Λύσσα σὲ ἓναν Κατωϊταλικὸ ἐρυθρόμορφο κρατήρα τοῦ 400 (;) π.Χ.¹ Τὰ δύο σχέδια πού ἀκολουθοῦν, φιλικὴ προσφορὰ τοῦ κ. Χρ. Ρογκότη, παραβάλλουν τὴν εἰκόνα τῆς Ἰριδας, ὅπως ὑποθέτουμε πῶς τὴν παρουσίασε ὁ Ἀριστοφάνης, μὲ τὸν τύπο τῆς κυνέης, πού στὴν ἀρχαία εἰκονογραφία συχνὰ βλέπουμε νά τὴ φορᾷ ὁ Ἑρμῆς:

Ὅπως ὁ B. B. Rogers στὴν ἔκδοσή του τῶν Ὀρνίθων (London 1930), πιστεύουμε καὶ ἐμεῖς πῶς ἡ παρομοίωση δὲν ἀναφέρεται μόνο στὸ καπέλο τῆς Ἰριδας², ἀλλὰ στὴ συνολικὴ τῆς ἐμφάνιση. Τὰ πολὺχρωμα ροῦχα πού θά φοροῦσε ἡ θεὰ δὲν συμβιβάζονται εὐκόλα, ὅπως τὰ φτερά, μὲ τὴν κυνέη τοῦ Ἑρμῆ· ὑπῆρχαν ὅμως στὰ γυναικεῖα καπέλα τῆς ἐποχῆς, πού καὶ αὐτὰ σὲ πολλὰ μέρη ὀνομάζονταν κυνέη³, ὅπως ὑπῆρχαν πλούσια καὶ στὰ πανιά τῶν ἀρχαίων καραβιῶν⁴.

1. A. D. Trendall, *The red-figured vases of Lucania, Campania and Sicily*, Oxford 1967: τ. 1 ἀριθμ. 533 σ. 114 = τ. 2 πίν. 59 ἀριθμ. 7, Νεάπολη 3237.

2. Τις περισσότερες φορές ἡ θεὰ παριστάνεται χωρὶς καπέλο. Σπάνια μὲ ἓνα ἀπλὸ σκουφάκι. Ποτὲ μὲ πέτασο ἢ μὲ τὴ φτερωτὴ κυνέη. Ὅταν ὁ Κοσκ (³1894) ὑποστηρίζει πῶς ἡ Ἰρις τοῦ Ἀριστοφάνη φοροῦσε στὸ κεφάλι ἓνα κωμικὸ ὁμοίωμα τοῦ οὐράνιου τόξου, προϋποθέτει ἓναν τύπο παραστάσεων πού δὲν ὑπῆρξε ποτέ: βλ. Darenberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités* 3, 1, 576.

3. Ἀρκάς, Βοιωτία, Θεσσαλὶς κυνέη. Βλ. Lamer, RE s.v. κυνέη.

4. Βλ. C. Torr, *Ancient ships*, Chicago 1964, 98κ., ὅπου καὶ πολλὲς ὠραῖες εἰκόνες.

Στὸ πείραγμα τοῦ Πεισθέταιρου ἀπαντᾷ ἡ Ἴρις μὲ τὸ ὄνομά της φαρδύ πλατῦ μὲ κοσμητικὸ ἐπίθετο, ὅπως ἦταν σὲ ὅλους γνωστὸ ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα: Ἴρις ταχεῖα (Θ 399). Ὁ Ἀθηναῖος ὁμοίως πάλι προσποιεῖται ὅτι δὲν κατάλαβε (τὸ ὄνομα Ἴρις εἶναι γνωστὸ καὶ γιὰ γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ γιὰ πλοῖα¹) καὶ ξαναρωτᾷ:

Πάραλος ἢ Σαλαμινία; (1204)

Τί ἀκριβῶς ἔννοεῖ ὁ Πεισθέταιρος, στάθηκε πάντα πρόβλημα γιὰ τοὺς φιλολόγους. Ἡ Πάραλος καὶ ἡ Σαλαμινία, τὰ δύο πρὶν γνωστὰ ἐπίσημα ἀθηναῖκα πλοῖα δὲν ἔχουν ἰδιαίτερα σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὴν Ἴριδα, εἴτε γυναῖκα, εἴτε πλοῖο². Φαίνεται πῶς ὡς τώρα ξέφυγε τὴν προσοχὴ μας ὅτι Πάραλος καὶ Σαλαμινία δὲν εἶναι πάλι μόνον ὀνόματα πλοίων, ἀλλὰμποροῦν ἀκόμα νὰ σημαίνουν 'γυναῖκα ἀπὸ τὴ γνωστὴ φυλὴ τῶν Παράλων' ἢ 'γυναῖκα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνια'. Οὐσιαστικὰ λοιπὸν ὁ Πεισθέτερος πάλι σὲ ἓνα δίλημμα καταλήγει.

Μὲ τὴν οὐδέτερη ἀπάντηση τῆς Ἰριδας (τί δὲ τοῦτο; 1205) τελειώνει καὶ τὸ ἀστεῖο αὐτὸ πού βρῆσκονταν, ὅπως τόσο συχνά, στὴ διπλὴ σημασία πούμποροῦν νὰ ἔχουν μερικὲς λέξεις. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἡ κίνηση τῆς αἰώρας ὅχι μόνον δὲν εἶναι πιά ἀπαραίτητη, ἀλλὰ καὶ θὰ ἐνοχλοῦσε τὸ διάλογο πού θὰ ἀκολουθῆσε. Ἔτσι οὐσιαστικὰ ὑπαγόρευσε ὁ μηχανοποιός:

ΠΕΙ *Ταυτηνί τις οὐ ξυλλήφεται
ἀναπτόμενος τρίορχος; (1205-6)*

Πολὺ σωστά ὁ van Leeuwen σημειώνει ὡς σκηνοθετικὴ ὁδηγία: *accedit 'praefectus' ut Iridem comprehendat.*

3. ΕΥΡΑΞ ΠΑΤΑΞ (Ὅρνιθες 1258)

Μὲ τὸ στίχο 1258 ἀποδιώχνει ὁ Πεισθέταιρος τὴν Ἴριδα:

Ὅνκ ἀποσοβῆσεις; οὐ ταχέως; Εὐρᾶξ πατάξ!

Δυσκολίες παρουσιάζουν οἱ δύο τελευταῖες λέξεις πού μιὰ μόνον φορὰ ἀπαντοῦν ἐδῶ σὲ ἑλληνικὸ κείμενο. Τὸ πατάξμποροῦμε βέβαια σχετικά εὐκόλα

1. *ΕἼρις*: ὄνομα πλοίου σὲ ἀττικὸ ἐπίσημο κείμενο τοῦ 358 π. Χ. (IG 2, 2, 793 col. 6, 62) καὶ ὄνομα δούλης σὲ δελφικὴ ἐπιγραφή L a m e r, ὁ.π. 2037.

2. Ἡ προσπάθεια τοῦ Kock νὰ συνδέσῃ τὰ πλοῖα - ἀγγελιοφόρους μὲ τὴ θεὰ - ἀγγελιοφόρο χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπινοητικότητα, ὅχι ὁμοίως, κατὰ τὴ γνώμη μας, καὶ εὐστοχία.

νά θεωρήσουμε ὅτι παράγεται ἀπὸ τὸ πατάσσω, ἔστω λίγο ἀντικανονικά¹· τὸ εὐράξ ὅμως θὰ ἦταν λάθος νὰ τὸ ταυτίσουμε μὲ τὸ εὐράξ τῆς Ἰλιάδας (Λ 251, Ο 541) ποὺ σημάκνει 'στὸ πλάι, παράμερα', ἢ καὶ νὰ τὸ συσχετίσουμε μὲ τὸ εὐρύς².

Προτείνουμε τῇ γραφῇ εὐράξ (μὲ δασεία) καὶ τὸ συσχετισμὸ μὲ τὸ εὐρίσκω. Τὰ δύο 'ἀνώμαλα' ἐπιρρήματα ἀποτελοῦν τότε μιὰ ἐνόητα ποὺ δὲν σχετίζεται μὲ τὸ διώξιμο τῶν πουλιῶν³, ἀλλὰ πρέπει νὰ δημιουργήθηκαν στῇ γλώσσα τῶν παιδιῶν, ὄνομα καὶ κραυγὴ ἐνὸς παιχιδιοῦ: 'κι ὅπου σὲ βρῶ σὲ δέρνω!'. Ρωτώντας τοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου μας εὐκόλα διαπίστωσα ὅτι παντοῦ σχεδὸν στὴν Ἑλλάδα παίζονται ἀκόμα τέτοια παιχίδια, ὅπου αὐτὸς ποὺ 'τὰ φυλάει' ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ χτυπᾷ μὲ τὸ χέρι ἢ μὲ τῇ ζώνη τοὺς συμπαίχτες τοῦ ὄταν τοὺς βρῇ καὶ ὥσπου νὰ φτάσουν ἢ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ ἕναν ὀρισμένο τόπο.

"Ὅτι ἡ παιδικὴ γλώσσα δημιουργεῖ καὶ καταξιώνει στὸ παιχίδι παράδοξα γλωσσικὰ πλάσματα, δὲ χρειάζεται ιδιαίτερη ἀπόδειξη. "Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ ὅμως, ἀπὸ χαρὰ στὸ ἀντικείμενο, νὰ παραθέσουμε δύο ἀθησαύριστα ἴσως παραδείγματα:

(α) Τὸ παλιὸ παιχίδι 'κλέφτες κι ἀστυνόμοι' ξέρουμε πὼς στὴν Ἀθήνα τὸ λένε ἀπὸ χρόνια *στέκ-αμάν*. Εἶναι πιστεύουμε, παραφθορὰ τοῦ ἀμερικανικοῦ stick (th) 'em up ποὺ σημαίνει 'ψηλὰ τὰ χέρια' μὲ παράλληλη παρετυμολογικὴ ἐπίδραση τοῦ *στέκω*. Τὰ παιδιά τὸ υἰοθέτησαν ἀπὸ τὰ καουμπόικα ἔργα.

(β) Στὰ Ζαγοροχώρια τῆς Ἡπείρου, ἀλλὰ καὶ ἀλλοῦ στὴν Πίνδο, αὐτὸς ποὺ 'τὰ φυλάει' στὸ κρυφτὸ τελειώνει τὸ τραγούδι ἢ τὸ μέτρημά του μὲ τὴν κραυγὴ «μπρίτσκας κι ἔβγας». Πρόκειται γιὰ οὐσιαστικὰ κατηγορούμενα σὲ αὐτὸν ποὺ τὰ φωνάζει καὶ σημαίνουν, πὼς μὲ μιὰ γρήγορη γίνηση (μπρτς!) θὰ γυρίση καὶ θὰ βγῇ (προστακτ.: ἔβγα) νὰ κυνηγήση.

1. "Ὅτι ὅμως ὁ Ἀριστοφάνης εἰδικὰ στὸ θέμα τῶν ἐπιρρημάτων ποὺ χρησιμοποιοῖ αἰσθάνεται τελείως ἐλεύθερος νὰ δημιουργήσῃ ἢ νὰ υἰοθετήσῃ ἀνορθόδοξους τύπους, τὸ πρόσεξε ἤδη ὁ Fr. Blaydes (1882) ποὺ παραθέτει καὶ τὰ ἐξῆς παραδείγματα: *νύππαξ, βομβάξ, παλαιάξ, βαβαιάξ, ιατταταιάξ*· πβ. καὶ W. W. Merry ('1904).

2. Ἡ μετάφραση τοῦ van Daele στὴν ἐκδοση τοῦ V. Coulon 'Et vite, au large' εἶναι ἀθαιρετη, ὅπως καὶ ἡ ἐξήγηση τῶν Σχολίων: *ἔπλασεν ἐπίφθεγμα παρὰ τὸ εὐρέως σοι μνήσομαι καὶ τὸ πατάξαι, ὅθεν καὶ χαμαιτύπαι αἱ πόρραι. καὶ Μένανδρος 'πρώην ἄρας ἐπάταξα*'. Αἰθαιρετη καὶ ἡ ἐξήγηση τοῦ N. Δούκα (1845): σημαῖνοι ἂν ταῦτα τὸ μακροῖς βήμασιν καὶ κρότῳ ἀναχωρεῖν. Πβ. καὶ δύο ἀκόμα ἐρμηνευτικὲς προσπάθειες τῶν Σχολίων: *ἐπιροήματα τινα ἔπλασε εἰς τὸ κακέμφατον καὶ ἐπίφθεγμα τάχους*· ἔτσι καὶ ὁ Schroeder (1927).

3. Liddel-Scott-Jones s.v. *εὐράξ II*: an exclamation... to frighten away birds. Πβλ. Rogers, v. Leeuwen a.l.

4. ΤΟΦΛΑΤΤΟΘΡΑΤ

(Βάτραχοι 1285-1297)

Γιὰ νὰ ἀποδείξῃ ὁ Εὐριπίδης στὸ Διόνυσο πὼς ὁ Αἰσχύλος εἶναι κακὸς συνθέτης καὶ ὅλο ἐπαναλαμβάνεται¹ τοῦ παρουσιάζει δύο δῆθεν αἰσχύλεια τραγούδια, φυσικὰ παρωδίες. Τὸ δεύτερο εἶναι, λέει, ἐκ τῶν κιθαρωδικῶν νόμων εἰργασμένον (1282), ἀνήκει λοιπὸν στὰ λίγα ἐκεῖνα ἰδιαίτερα περίτεχνα χορικά, πού στὴν παράσταση τὰ συνόδευε ἡ λύρα καὶ ὄχι, ὅπως συνήθως στὴν τραγωδία, ὁ αὐλός². Τὸ κείμενο αὐτῆς τῆς κιθαρωδίας ἀποτελεῖ συρραφὴ ἀπὸ διάφορα λυρικά τοῦ Αἰσχύλου παραποιημένα ὡς τὸ ἀκατανόητο. Ἡ μετρικὴ, μὲ μοναδικὴ ἐξαιρέση τὸ στίχο 1293³, οὐσιαστικὰ ταυτίζεται μὲ τὴ μετρικὴ τῆς πάλι παραποιημένης 'αἰσχύλειας' αὐλωδίας πού προηγήθηκε (1264κκ.). Καινούργιο στοιχεῖο, ὅπωςδῆποτε ἄμεσα συσχετισμένο μὲ τὸν κιθαρωδικὸ χαρακτήρα, εἶναι ἡ ἐπανάληψη ὕστερα ἀπὸ κάθε στίχο τῶν φθόγγων τοφλαττοθραττοφλαττοθρατ. Ὁ ἥθοποιὸς παίζοντας θὰ μιμοῦνταν τὶς κινήσεις τοῦ κιθαρωδοῦ καὶ παράλληλα θὰ ἀπάγγελλε τὸ κακόφωνο τοφλαττοθρατ... ὡς 'μουσικὴ συνοδεία' τοῦ τραγουδιοῦ του. Ἄς προσέξουμε πόσο ἐπιτυχημένη εἶναι ἡ ἐκλογή τῶν φθόγγων: τὰ πολλὰ ὀδοντικά ταιριάζουν ὡς ἀπομίμηση γιὰ τὸ τσίμπημα τῆς χορδῆς μὲ τὰ δάχτυλα, ἐνῶ τὰ βαριά α καὶ ο ἀναφέρονται σὲ βαριεὺς ἄδρους τόνους. Ἡ χτυπητὴ παρωδία τῆς γνωστῆς βαρύτητας (gravitas) τῆς αἰσχύλειας μουσουργίας βρῖσκει φυσικὰ ἀμέσως ἀπήχηση στὸ Διόνυσο — καὶ στὸ ἀκροατήριο! — καὶ ὁ θεὸς γυρίζοντας στὸ συνθέτη ρωτᾷ νὰ μάθῃ τὶς πηγές γιὰ τὴν ἔμπνευσή της, ἐκφράζοντας καὶ μιὰ δική του, δυσφημιστικὴ βέβαια, ὑπόνοια.

Ὁ Διόνυσος στὸν Αἰσχύλο:

*Τί τὸ φλαττόθρατ⁴ τοῦτ' ἐστίν; Ἐκ Μαραθῶνος ἢ
πόθεν συνέλεξας ἱμονιοστρόφου μέλη; (1296-97)*

Τὰ σχετικὰ Σχόλια: *ἱμονιοστρόφου· οἷον σχοινοστρόφου μέλη, ἃ εἰκὸς ἀνδρα ὕδατα ἀρνούμενον ἄδειν· ἱμονιά γὰρ καλεῖται τὸ τῶν ἀντλημάτων σχοινίον, καὶ τὸ ἄσμα ὃ ἄδουσιν οἱ ἀντληταί, ἱμαῖον: «ἀεῖδει καὶ πού τις ἀνήρ»*

1. ΕΥΡ Καὶ μὴν ἔχω γ' οἷς αὐτὸν ἀποδείξω κακὸν / μελοποιὸν ὄντα καὶ ποιοῦντα ταῦτ' αἰεὶ (1249κ.).

2. Βλ. L. Radermacher (1954) σ. 317, ἔπου καὶ παραπομπὴ στὸν Wilamowitz, Timotheos (Leipzig 1903) 101.

3. Ἡ πληροφορία τῶν Σχολίων 1294: *Τιμαρχίδας φησὶ τοῦτο ἐν ἐνόις μὴ γράφεσθαι*, ὅπως σωστά ὑποθέτουν οἱ φιλόλογοι, δὲν κλονίζει τὴ γνησιότητα τοῦ στίχου· ὅπωςδῆποτε ὅμως δὲν εἶναι σύμπτωση, ὅτι ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ μετρικὸς ἐξαιρέσιμος στίχος φαίνεται νὰ ἔλειψε ἀπὸ μερικὰ χειρόγραφα.

4. Δὲν ἔχει σημασία, ἀν θὰ γράψουμε ἐδῶ τὸ φλαττόθρατ ἢ τοφλαττόθρατ· ἡ ἀπλολογία τὸ(το)φλαττόθρατ εἶναι στὴν ἀπαγγελία αὐτονόητη.

ὕδατηγός ἱμαῖον» (Καλλίμ. ἀπόσπ. 260, 66 Pf.). Ὁλοφάνερη εἶναι ἡ σχέση τοῦ χωρίου μας μετὰ τὴν ἀντληση νεροῦ¹. Οἱ Ἀρχαῖοι τραβοῦσαν νερό, ὅπως καὶ ἐμεῖς σήμερα, μετὰ τὸ μαγγάνι, πού κι αὐτό, τὴν ὥρα πού ὁ κουβάς ἀνεβαίνει γεμάτος, 'τραγουδάει'! Δύσκολα μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε συνδυασμὸ φθόγγων πού νὰ ἀποδίδη καλύτερα φωνητικὰ τὸν ἦχο αὐτὸ ἀπὸ τὸ τοφλαττοθρατ τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόδοση ἑνὸς ἦχου πού ἐπαναλαμβάνεται κυκλικὰ, τὸ ἀποδεικνύει καὶ ἡ περιοδικὴ μορφή τοῦ συμπλέγματος τοφλατ - τοθρατ - τοφλατ - τοθρατ, πού ἐπιτρέπει ἀπεριόριστο ἀριθμὸ ἐπαναλήψεων. Ἰμνιοστρόφου μέλη εἶναι λοιπὸν τὰ τραγούδια τοῦ Αἰσχύλου, ὅπως τουλάχιστον τὰ παρουσιάζει ὁ Εὐριπίδης, μόνο γιὰτὶ ἡ μουσικὴ τους συνοδεία παρομοιάζει τὸν ἦχο τοῦ μαγγανοπήγαδου, πού αὐτὸς συνοδεύει τὰ τραγούδια τῶν ἐργατῶν².

Αὕτῃ ἡ πραγματιστικὴ ἐρμηνεία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προχωρήσουμε ἕνα ἀκόμα βῆμα στὴν κατανόηση τῆς ἐρώτησης τοῦ Διονύσου, ἂν ὁ Αἰσχύλος τὰ τραγούδια αὐτὰ τὰ 'μάζεψε' (συνέλεξας) στὸ Μαραθῶνα. Βέβαιον εἶναι ὅτι ἔχουμε ὑπαινιγμὸ στὴ συμμετοχὴ τοῦ Αἰσχύλου στὴ Μάχη τοῦ Μαραθῶνα· ἤδη ὅμως οἱ ἀρχαῖοι Σχολιαστὲς κατάλαβαν πῶς ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς δὲν φτάνει νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀναφορὰ καὶ ἀναζήτησαν κάποιον δεῦτερον³. Νομίζουμε ὅτι τὸν ἐντοπίζουμε ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Μαρα-

1. Ὑποτιμοῦμε τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅταν π. χ. ὑποστηρίζουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τραγούδια αὐτῶν πού κατασκευάζουν σκοινιά (Kock, Radermacher) καὶ πῶς διακωμωδοῦν τὴ 'σχοινοτένεια' τῶν χορικῶν τοῦ Αἰσχύλου, σὲ ἀριθμὸ στίχων («τὸ χορικὸ τοῦ Ἀγαμέμνονα πού παρωδεῖ ὁ Εὐριπίδης ἔχει 217 στίχους!» H. Klose, Aristophanes Frösche, Paderborn 1958 a.l.· πβλ. Stanford a.l.) ἢ στὸ μῆκος τῶν στίχων (Kock)· οἱ λυρικοὶ στίχοι τοῦ Αἰσχύλου πού ἀπαγγέλλει ὁ Εὐριπίδης — καὶ μόνο αὐτοὶ ἔχουν γιὰ τὸ ἔργο σημασία! — δὲν εἶναι οὔτε πολλοί, οὔτε ὑπέμετρα μεγάλοι. Ὅσο γιὰ τὴ γνωστὴ ἀφθονία τῶν Αἰσχύλειων χορικῶν, αὕτῃ κατηγορήθηκε ἤδη παραπάνω (914κ.) καὶ ὁ Ἀριστοφάνης δὲν τὸ συνηθίζει νὰ ἐπανερχεταί στὸ ἴδιο θέμα.

2. Πλανημένη νομίζουμε τὴν ἐρμηνεία τοῦ v. Leeuwen, πού καταλαβαίνει σωστά τὸ ἰμνιοστρόφου ὡς qui aquam e puteo haurit ope cadī ex fune suspensī, θεωρεῖ ὅμως ὅτι significantur cantilenae vulgares, molestae, taedium afferentes, quales esse solent hominum de plebe in opere diurno, quod neque corporis neque mentis singularem aliquam peritiam vel habilitatem poscat occupatorum. Τὸ μόνο πού θὰ μποροῦσε ἔκτος ἀπὸ τὴ μουσικὴ συνοδεία νὰ συνδέσῃ τὰ ἐργατικά μετὰ τὰ 'αἰσχύλεια' τραγούδια, θὰ ἦταν ἴσως ἡ μονοτονία, πού ὅμως καὶ αὕτῃ στὸ μέλος κυρίως ἐκφράζεται.

3. (Ἐπεὶ ὁ φλέως ἄνθος ἐν Μαραθῶνι, ὃν οἱ ἰδιῶται φλόμον — Verbascum sinuatum). Διὰ τὸ εἶναι τὸ φλάτ ἐν ἀρχῇ παρόμοιον τῷ φλέω ὡς ἐν Μαραθῶνι οὖν τοῦ φλέω πολλοῦ ὄντος· ἐλώδης γὰρ ὁ τόπος. Ὅτι ἡ πρότασις αὕτῃ δὲν εἶναι εὐστοχη, τὸ εἶδε ἤδη ὁ v. Leeuwen· καὶ ἡ δική του ὅμως προσπάθεια νὰ θεωρηθῇ τὸ 'βαρβαρικὸ' τοφλαττοθρατ περσικὴ κουβέντα πού ὁ Αἰσχύλος τὴν ἄρπαξε στὴ μάχη (ἔτσι καὶ οἱ Merry καὶ Coulon) δὲ μᾶς φαίνεται νὰ ἀποτελῇ λύση. Πιὸ προσεκτικὸς ἀπὸ ὅλους ὁ Kock: «τί σημασία ἔχει ἡ μυρία τοῦ Μαραθῶνα, δὲν τὸ ξέρουμε».

θώνα κατὰ κανόνα ἕξι ἕως ἑπτὰ μῆνες τὸ χρόνο δὲ βρέχει καὶ οἱ γεωργοὶ χρησιμοποιοῦν τὸ νερὸ τῶν πηγαδιῶν γιὰ νὰ ποτίσουν τὰ κτήματά τους¹. Τὸ ἀθηναϊκὸ κοινὸ τοῦ 405, ποὺ σ' αὐτὸ ἀνήκουν ἀποκλεισμένοι ἀπὸ τὴν πολιορκία καὶ οἱ Μαρχθωνίτες, ἀμέσως θὰ κατάλαβε τὴ σχέση τοῦ Μαραθώνα μὲ τὰ μαγγανοπήγαδα, ὅπως καὶ σήμερα ἀμέσως θὰ τὴν καταλάβαινε ὅποιος γνωρίζει τὴν περιοχὴ.

5. ΔΙΚΟΛΛΥΒΟΝ — ΔΙΚΟΛΛΙΚΙΟΝ

(Ἀπόσπ. 3 : ΑΙΟΛΟΣΙΚΩΝ)

Στὸν Πολυδεύκη τὸ λεξικογράφο διαβάζουμε : (9,63) ἔστι δὲ καὶ τὸ διώβολον ἐν Αἰολοσίκωνι Ἀριστοφάνους·

*ὅπερ δὲ λοιπὸν μόνον ἔτ' ἦν ἐν τῇ γνάθῳ
διώβολον, γεγένητ' ἐμοὶ δικόλλυβον*

Suppl. Bergk 2 γένοιται (γένηται Ald.) μοι δικόλλυκον

ἽΟ Bergk ἐξηγεῖ τὸ ἀποκαταστημένο κείμενο ὡς ἐξῆς : hoc enim dicit Aeolicon, duos obolos imminutos esse, ut vix duo asses sibi supersint. Παρόμοια καὶ ὁ Edmonds (The fragments of Attic comedy, vol. I, Leiden 1957) :

The last remaining threepenny in my cheek
has now become three farthings.

Οἱ προσπάθειες αὐτές μπορεῖ νὰ εἶναι παλαιογραφικὰ ἱκανοποιητικές· ἑρμηνευτικά ὅμως ὑστεροῦν. Μᾶς φαίνεται σημαντικὴ ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ γραφὴ δικόλλυκον τῶν χειρογράφων, vox monstrosa κατὰ τὸν Dindorf (Poet. Scen. Gr.), εὐκόλα μετατρέπεται στὸ νοηματικὰ εὐπρόσδεκτο δικολλίκιον. Ἡ συνηθισμένη λέξη κόλλιξ σημαίνει ἄμικρὸ στρογγυλὸ ψωμάκι· ὁ Ἀριστοφάνης ὀνομάζει στοὺς Ἀχαρνεῖς (872) τὸ Βοιωτὸ κολλικοφάγε (καλομαθημένη, καλοζωιστή). Εὐκόλα καταλαβαίνουμε, πῶς ἡ ἴδια λέξη ἔχει καὶ τὴ σημασία τροχίσκος (χάπι) : Ἰπποκρ. Ἐντ. παθ. 23, Γαλ. 19, 103. Μήπως πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια δὲν συνηθίζονταν ἀκόμα τὰ σκονάκια ἢ τίς σταγόνες τοῦ γιαιτροῦ νὰ τὰ παίρνη κανεὶς ζυμώνοντάς τα μὲ λίγη ψίχα σὲ χάπι; Τὸ ὑποκοριστικὸ κολλίκιον εἶναι κι αὐτὸ μαρτυρημένο μὲ τὴν, ἄς ποῦμε, ἰατρικὴ αὐτὴ σημα-

1. Ὁ συνάδελφος τῆς Μετεωρολογίας Γ. Λιβαδάς μὲ πολλὴ προθυμία μὲ ἐβοήθησε νὰ ἐπαληθεύσω τὴν ὑπόθεσή μου καὶ τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμᾶ. Οἱ πίνακες ποὺ συμβουλευτήκαε δείχνουν γιὰ τὸ Μαραθῶνα τακτικὲς περιόδους ξηρασίας ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ὡς τὸν Ὀκτώβριο· ἡ μηνιαία βροχοπτώση τίς ἐποχές αὐτές, καὶ ὅταν ἀκόμα ὑπερβαίνει τὸ μηδέν, ποτὲ δὲ φτάνει τὰ 30 χιλιοστά, ποὺ εἶναι τὸ ἐλάχιστο ἀπαραίτητο γιὰ τὴ γεωργία. Ἀκόμα μὲ διαβεβαίωσε ὅτι ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνα, παρόλη τὴν ἀνομβρία, διαθέτει πλοῦσια ἀποθέματα νεροῦ σὲ μικρὸ βῆθος καὶ ἀποτελεῖ ἰδεώδη πηγαδότοπο.

σία σὲ ἕνα κάπως νεώτερο κείμενο: Δημητρίου Κωνσταντινοπολίτου Ὁρνεοσόφιον 215.

Τὸ ἀπόσπασμα θὰ ἦταν λοιπὸν δυνατὸ νὰ ἐρμηνευτῆ ὡς ἐξῆς: «...καὶ ὁ διπλὸς ὀβολὸς ποῦ μοῦ εἶχε μείνει μόνο ὑπόλοιπο στὸ στόμα, μοῦ ἔγινε (τότε) διπλὸ χάπι» δηλ. (π.χ. τρώμαξα καὶ) τὸ κατάπια!

Καὶ ὅμως δὲν προτείνουμε ὡς βέβαιη τὴν ἀποκατάσταση στὸ κείμενο τῆς γραφῆς *δικολλίκιον*. Δὲν εἶναι μόνο ποῦ ἡ λέξη εἶναι ἀμάρτυρη· ἀμάρτυρο εἶναι καὶ τὸ *δικόλλυβον* τοῦ Bergk¹, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐνοχλῆ κανέναν. Περισσότερο μᾶς ἐμποδίζει ἡ μετρικὴ ἀνωμαλία ποῦ θὰ προκαλοῦσε ἡ διόρθωση: ὁ ἀντικανονικὸς ἀνάπαιστος *ἐμοί/δι-*, εἶναι θεωρητικὰ δυνατὸς στὸν Ἀριστοφάνη², σὲ μιὰ διόρθωση ὅμως εἶναι μεθοδολογικὰ ἀνεπιθύμητος. Ξαναγυρίζουμε λοιπὸν στὴν πρόταση *δικόλλυβον* τοῦ Bergk, μόνο ὅμως γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ λέξη μπορεῖ καὶ πρέπει ἐδῶ νὰ σημαίνει «διπλὸ ψωμάκι» ἢ «διπλὸ χάπι». Ὁ Ἀριστοφάνης χρησιμοποιεῖ τὸ *κόλλυβον* μὲ τὴ σημασία «μικρὸ νόμισμα» (Εἰρ. 1200· πβ. Εὐπ. ἀπόσπ. 233 = Σ Ἀριστ. Εἰρ. 1176)· τὰ ψωμάκια τὰ ὀνομάζει *κολλάβους*: Βατρ. 507 Εἰρ. 1196 κ.ά. Θὰ προτείναμε ἔτσι γιὰ τὸ ἀπόσπασμά μας τὴ γραφὴ *δικόλλαβος*, ἂν δὲν ξέραμε ὅτι καὶ τὸ *κόλλυβον* μπορεῖ νὰ ἔχη τὴν ἴδια σημασία: «Ἡσύχιος στὴ λέξη *κόλλυβα*· *τρωγάλια, Σχόλια Ἀριστοφ. Πλουτ. 768: σῆγκειται δὲ τὰ καταχύσματα ἀπὸ φοινίκων, κολλάβων, τρωγαλίων, ισχᾶδων καὶ καρῶν...*»³.

Δὲν μπορούμε εὐκόλα νὰ διαπιστώσουμε ἂν ἡ γραφὴ τῶν χειρογράφων μας προέρχεται ἀπὸ συμφυρμὸ δύο λέξεων (*δικόλλυβον* + *δικολλίκιον*), ὅπου μᾶλλον ἡ δευτέρη ἀποτελοῦσε ἐρμηνεία τῆς πρώτης, ἢ ἂν ἔχουμε συναίρεση δύο διαφορετικῶν παραλλαγῶν ποῦ καὶ οἱ δύο θὰ μπορούσαν νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κωμικὸ. Ὅπωςδήποτε ἡ προσπάθειά μας ἔδειξε νομίζουμε τὸ πραγματικὸ νῶημα τοῦ ἀποσπάσματος, ποῦ δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μιὰν ἀκόμα παραλλαγὴ τῆς φαιδρῆς ἱστοριοῦλας ποῦ ὡς βωμολόχος διηγεῖται ὁ Εὐελπίδης στοὺς Ὀρνιθες:

Νῆ τὸν Διόνυσον, ἐγὼ γοῦν

ἐκυλινδούμην ἱκτῖνον ἰδὼν· κᾶθ' ἕπτιος ὦν ἀναχάσκων

ὀβολὸν κατεβρόχθισα· κᾶτα κενὸν τὸν θύλακον οἴκαδ' ἀφείλκων (501-3)

1. Μαρτυρημένος εἶναι μόνο ὁ τύπος *τρικόλλυβον*: «Ἡσυχ. *Τρικόλλυβον*· νομισμάτιον τι» πβλ. Πολυδ. 9, 72.

2. Zerissener Anapäst. Δὲς W. G. Arnott, CQ 7, 1957, 188-198.

3. Ἡ λέξη σημαίνει ἀκόμα «μικρὸ βᾶρος χρυσοῦ». Δὲς μιὰ προσπάθεια νὰ καθοριστῇ ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη στὸ Θησαυρὸ τοῦ Στεφάνου: ...parvi panes e magnis massis diminuti ut ὁ κόλλυβος e magna argenti massa. Ἡ σημασία «ψωμάκι» μᾶς φαίνεται ὅτι προηγεῖται: πβ. τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ *κριθῆ* (κριθάρι)· μικρὸ βᾶρος) καθὼς καὶ τὴ σημερινὴ χρῆση τοῦ *κόκκος* (=0,06 γραμμ.) στὴ φαρμακευτικὴ καὶ τὴ χρυσοχοία, ποῦ καὶ αὐτὴ ἀπὸ παλιὰ ξεκινᾷ: Διοσκ. 2, 166. *Κόκκος* μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ «χάπι»: Ἀλεξ. Τραλλ. 5, 4.

Τὸ 'ἀτύχημα' ὑποθέτουμε πὼς ὄχι μόνο στὴν κωμωδία, ἀλλὰ καὶ στὴ ζωὴ θὰ συνέβαινε συχνά, ἔτσι ποὺ ξέρούμε πὼς οἱ Ἀρχαῖοι τοποθετοῦσαν συστηματικὰ τὰ μικρὰ νομίσματα στὸ στόμα τους, ἐν τῇ γνάθῳ¹.

6. ΔΥΟ ΟΝΟΜΑΤΟΠΑΙΓΝΙΑ

Οὔτε στίς ἐκδόσεις οὔτε στὴ γενικότερη ἀριστοφανικὴ βιβλιογραφία ὅπου κοιτάξαμε, δὲν εἶδαμε νὰ ἔχη κανεὶς προσέξει δύο καθαρὰ λογοπαίγνια :

A. Ἀχαρνεῖς 406-407

Ὁ Δικαιόπολις χτυπᾷ τὴν πόρτα τοῦ Εὐριπίδη :

ΔΙ ὑπάκουσον, εἴπερ πόποτ' ἀνθρώπων τινί·

Δικαιόπολις καλεῖ σε Χολλήδης ἐγώ.

ΕΥ Ἄλλ' οὐ σχολή (405-407)

Ἡ τελευταία αὐτῆ ἀπάντηση, ποὺ εἶναι ἄλλωστε καὶ extra metrum δίνεταί παρενεθικὰ ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη πειρακτικὰ στὸ πατριδωνυμικὸ τοῦ Δικαιόπολη, ποὺ γι αὐτὸ καὶ μόνο τὸ λόγο παρουσιάζεται ἐδῶ νὰ κατάγεται ἀπὸ τὸ δῆμο Χολλήδαι :

καλεῖ σε ΧΟΛΛΗδης

ἀλλ' οὐ ΣΧΟΛΗ

Μιὰ νεοελληνικὴ μετάφραση :

— Ἐγὼ σὲ καλῶ, ὁ Δικαιόπολις, ἀπὸ τῆς Χασιᾶς τὰ μέρη.

— Δὲν ἔχω ἐγὼ καιρὸ γιὰ χασομέρι!

B. Ὀρνιθεὺς 511-513

Ὁ Πεισθέστερος ἀναφέρει ἀποδείξεις, ὡς οὐχὶ θεοί... ἤρχον τῶν ἀνθρώπων τὸ παλαιόν, / ἀλλ' ὄρνιθες, κἀβασίλευον (481 κ.) Μία ἀπὸ αὐτὲς βασιζέται στὴ γνωστὴ συνῆθεια τῶν Ἀρχαίων νὰ τοποθετοῦν στὰ σκῆπτρα ἀπάνω στολίδι ἓνα πουλί² :

ΠΕΙ Ἡρχον δ' οὔτω σφόδρα τὴν ἀρχήν, ὥστ' εἴ τις καὶ βασιλεύει

ἐν ταῖς πόλεσι τῶν Ἑλλήνων Ἀγαμέμνων ἢ Μενέλαος

ἐπὶ τῶν σκῆπτρων ἐκάθητ' ὄρνις μετέχων ὅ τι δωροδοκίη.

1. Βλ. V. Ehrenberg, The people of Aristophanes, Oxford 1951, 226.

2. Βλ. πρόχειρα τὸ θαυμάσιο σκῆπτρο τοῦ 5ου αἰ. ποὺ ἀνάσκαψε ὁ Σ. Δάκκαρης στὴ Δωδώνη (τοῦ Ἰδίου : Ὁδηγὸς Δωδώνης 1971, σελ. 98 + πίν. 32) καὶ ποὺ στολιζει τώρα τὴ σφραγίδα τοῦ Πανεπιστημίου μας.

ΕΥ *Τουτὶ τοίνυν οὐκ ἤδη ᾿γὼ καὶ δῆτά μ' ἐλάμβανε θαῦμα,
ὅπότε ἔξέλθοι Πριάμος τις ἔχων ὄρνιν ἐν τοῖσι τραγωδοῖς,
ὁ δ' ἄρ' εἰσθήκει τὸν Λυσικράτη τηρῶν ὃ τι δωροδοκοίη.* (508-513)

Ὁ μόνος, ὅσο ξέρουμε, πού δοκίμασε νὰ ἐξηγήσῃ, γιατί ὁ Εὐελπίδης - βιωμολόχος ἀναφέρει τὸν Τρώα βασιλιά (ἀντὶ γιὰ ἕναν ὅποιονδῆποτε Ἑλληνα, ὅπως ρητὰ ἀπαιτεῖ τὸ χωρίο: 509) εἶναι ὁ van Leeuwen πού πιστεύει, ὅτι «στὴν ἴδια αὐτὴ γιορτὴ (= στὰ Μεγάλα Διονύσια τοῦ 414) λίγες ὥρες πρὶν ἀπὸ τοῦς Ὀρνιθες παίχτηκε ἕνα δράμα, ὅπου εἶχε ρόλο καὶ ὁ Πριάμος». Νομίζουμε ὅτι ἡ ἀναπάντοχῃ ἀναφορὰ τοῦ Πριάμου στὸ χωρίο μας ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὸ ὄνομά του πού ἤδη μυθολογικὰ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ *πριάμαι* (ἀγοράζω)¹. Σήμερα θὰ μεταφράζαμε Ἐπισημειωμένος καὶ θὰ ἦταν ὁ ἰδεώδης βασιλιάς γιὰ τὸ γνωστὸ δωροδόχο τὸ Λυσικράτη!

Οἱ δύο τελευταῖες παραπάνω παρατηρήσεις μας ἀφοροῦν τὴ χρῆση τῶν ὀνομάτων στὸν Ἀριστοφάνη. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσουμε, ὅτι στὴ γενικὴ ἀριστοφανικὴ βιβλιογραφία βλέπουμε πὼς λείπει μιὰ εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὰ κύρια ὀνόματα στοὺς κωμικούς, τὰ κριτήρια τῆς ἐκλογῆς τους, τοὺς τρόπους τῶν νεολογισμῶν, τὴ σημασία τοῦ ὀνόματος στὴν κωμωδία γενικότερα κτλ. Ἡ ἀνατύπωση τῶρα τελευταῖα τοῦ παλιοῦ *Onomasticon aristophaneum* τοῦ Holden² ἔχει μόνον δὲν καλύπτει τὴν ἀνάγκη αὐτή, ἀλλὰ καὶ μᾶς θυμίζει ἀντίθετα πὼς τὸ ὕλικὸ πού λεξικογραφικὰ συγκεντρώθηκε, φιλολογικὰ δὲν ἔχει ἀξιοποιηθῆ ἀκόμα. Ἴσως ὁ φιλόλογος — μακάρι μαθητῆς μας! — πού θὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὸ θέμα νὰ μπορέσῃ στὸ πλαίσιο τῆς ἐργασίας του νὰ λύσῃ καὶ τὸ περίφημο πρόβλημα, ἂν ὁ κεντρικὸς ἥρωας τῶν Ὀρνίθων εἶναι πιστὸς ἐταῖρος (*Πισθέταιρος*) ἢ ἂν πείθῃ τοὺς ἐτέρους (*Πεισέταιρος*) ἢ μήπως καὶ τὰ δύο (*Πεισθέταιρος*), ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ γραπτὴ παράδοση.

1. Πβλ. Ἐπισημειωμένος. Βιβλ. 2, 6, 4: ...ἢ δὲ (ἢ Ἐπισημειωμένος) *πιπρασκομένον τὴν καλύπτραν ἀφελομένη τῆς κεφαλῆς ἀπέδωκεν ὄθεν Ποδάρκης Πριάμος ἐκλήθη.*

2. Cambridge³1902 = Olms, Hildesheim 1970.